

Christelijke theologie bestaat niet zonder 'Israël'

Durf kan Jan Offringa en zijn medestanders uit de kring van liberaal christendom niet ontzegd worden. Met [hun stelling dat de kerk prima zonder Israëltheologie kan](#) – gepresenteerd in [Trouw van 14-09-2018](#) – vuren ze een vol salvo af op een zeer heilig huisje op het protestantse erf. Wie daarop schiet kan wachten op het salvo terug: jullie doen aan antisemitisme.

Maar vuren zij terecht en treft hun salvo doel? Of is dat huisje misschien juist om een heel fundamentele reden heilig verklaard? Vlakweg stellen dat de stelling antisemitisch is, is geen afdoend antwoord, want het breekt op voorhand elke discussie af. Als dat a-woord inderdaad ter zake doet, moet er meer gezegd worden. Laten we dat dan maar doen.

De positiekeuze

Het manifest begint met een persoonlijke positiekeuze. Die wil op voorhand duidelijk maken dat er niets tegen Joden of jodendom is en dat antisemitisme wordt afgewezen. Historisch hoort Jezus thuis in 'het heterogene jodendom van toen'. Joden mogen kritiek hebben op christelijke dogma's en 'over en weer valt er veel te leren'. Maar zo'n positiekeuze blijft aan de oppervlakte. Het graaft niet dieper dan het herkennen van raakvlakken en historische banden, maar dat betreft niet de kern van de christelijke zaak.

Zodra er dieper wordt gegraven dan de oppervlakte, wordt de verdediging omhoog getrokken in het manifest. Wie zegt dat het Oude Testament, voor Joden de Torah, ook voor het christelijk geloof van centraal belang is, wordt beticht van 'verjoodsing'. Precies het gebruik van dat woord doet mij steigeren. Als je net hebt uitgelegd dat je niet anti-judaïstisch wilt theologiseren, en al helemaal niet van antisemitisme beticht wilt worden, moet je nu net niet zo'n woord gebruiken waarvan je kunt weten dat het in recente tijden van actieve jodenvervolgung een zeer gevaarlijke lading heeft gehad.

Wat ik aan de andere kant mis in de positieverantwoording, is een uitleg waarom Jezus en het Nieuwe Testament op zichzelf voldoende zouden zijn voor een christelijke theologie. Want alles in het Nieuwe Testament is tot aan de tittels en jota's vervlochten met het Oude Testament, dat voor Joden TeNaCh is en voor Jezus en de apostelen gewoon heilige Schrift was. Daar kun je je niet van afmaken met een paar, niet bijster doordachte, opmerkingen over hellenisme.

Karikaturen en aanvechtbare stellingen

In het vervolg van het manifest wordt er het nodige te berde gebracht, maar dat rammelt aan alle kanten. Soms wordt er geschoten op een karikatuur van 'Israëltheologie', soms zijn theologische stellingen op zijn minst aanvechtbaar.

Door heel het document heen lijkt 'Israëltheologie' te worden opgevat als een theologie(tje) over Israël, over het bijbelse volk, de Joden en de staat. Dat is een versimpeling die het schieten makkelijker maakt, maar die de werkelijkheid geweld aandoet. Voor een deel gaat het inderdaad over Israël, maar de kern van een echte Israëltheologie is veel radicaler: een heroriëntatie op de

eigen christelijke wortels in jodendom en heidendom. Die herbronning blijft in feite buiten beeld en daardoor produceert het manifest eerder losse flodders dan dekkend vuur.

Wat betreft de karikaturen.

Ik draai al heel wat jaren mee in het wereldje van Kerk & Israël, maar heb nog nooit heimwee gehad naar 'een van oorsprong onbezoedeld joods-christelijk evangelie'. Karl Popper had mij daar door zijn uitleg van het historicisme allang voor behoed. Evenmin ga ik gebukt onder 'gevoelens van diepe schuld en schaamte' vanwege de uitsluiting en vervolging van Joden door de eeuwen heen. Van mijn moeder heb ik meer optimisme geërfd. Dat dat gruwelijke verleden ook mij als Nederlander en als christen oproept tot verantwoording – dat is: antwoord geven op de vraag waarom en waartoe dat gebeurde – is iets anders. Iets dat, toegegeven, wel als een steen om de nek hangt en als een graat in de keel blijft steken. Maar dat is echt iets anders dan reageren uit schuldgevoel. In eerste instantie gaat dat over het eerlijk (her)vertellen van onze geschiedenis, in de tweede plaats over het herstellen van theologische weeffouten.

En dan de rammelende stellingen.

Het vroege christendom zou 'een nieuwe beweging' zijn met 'een universeel karakter'. Verzwegen wordt dat daarmee het jodendom wordt opgesloten in particularisme. Dat is een oude en achterhaalde tegenstelling. Particularisme vind je net zo goed in het christendom – want wie is de ware kerk? – en universalisme hoort ook bij het jodendom – want hoewel de officiële leer nog steeds is dat Joden niet aan zending doen, heeft Shlomo Sand in *The Invention of the Jewish People* (2009) het tegendeel wel aangetoond. Waarom vinden we anders Joden tot in China, Afrika en Zuid-Amerika toe? En waar kwamen al die Oosteuropese Joden vandaan?

Ook de stelling dat het christendom 'uit het jodendom voortgekomen' is, klopt niet. Dat is net zoiets als stellen dat de protestantse kerken zijn voortgekomen uit de rooms-katholieke, terwijl die allebei een eigen voortzetting zijn van de westerse kerk uit de middeleeuwen. Het jodendom in de Oudheid eindigde met de verwoesting van Jeruzalem en de tempel in 70 n.C. Dat jodendom was toen al enkele eeuwen gewikkeld in een proces van hellenisering, niet in de laatste plaats omdat de veruit grootste Joodse gemeenschappen buiten Judea en Samaria leefden, bv. in Alexandrië. Maar het onderscheid tussen 'joods' en 'heidens' zat niet in de hellenisering, maar in de principiële keuze voor monotheïsme.

Wat we vandaag kennen als jodendom is voortgekomen uit het rabbijnse antwoord op de verwoesting van de tempel. Dat antwoord draaide om de geboden en de uitleg daarvan. Daarom was het vaststellen van een canon – in de 2^e eeuw, ongeveer gelijk met het ontstaan van het Evangelie naar Johannes – een prioriteit, evenals het bijeenbrengen en ordenen van alle uitleg in de *misjna* en later de *talmoed*. Dat de Joodse canon 'een antichristelijke inslag' heeft, is historische en theologische onzin. Voor de indeling van de bijbelboeken maakten de rabbijnen een andere keuze dan hun collega's eerder hadden gemaakt bij het opstellen van de Septuaginta. In zoverre dat een tegenstelling oplevert met de latere christelijke canon ligt dat eerder aan de keuze van de kerk dan aan die van de rabbijnen. Overigens hebben lang niet alle Joden zich altijd aan die geboden gehouden en is in Israël tegenwoordig de helft van de Joodse bevolking niet religieus.

Het christendom is het andere antwoord op dezelfde crisis: de verwoesting van de tempel. Dat antwoord werd in eerste instantie sterk gekleurd door apokalyptische verwachtingen. Tegenover de geboden werd een, laat ik zeggen, veelkleurige benadering gepraktiseerd. Evengoed las men in de kerk toch dezelfde heilige Schriften als in de synagoge. Dat dat doorgaans in het Grieks geweest zal zijn, is niet zo bijzonder. Een flink deel van de Joden deed dat ook. En de 'Joodse' canon werd ook integraal overgenomen, alleen niet in de volgorde van de rabbijnen, maar in die van de Septuaginta.

De archeoloog en historicus Jona Lendering legt deze tweedeling en de voorgeschiedenis ervan glashelder uit in *Israël verdeeld* (2014). Met alle respect voor de theologische eerlijkheid en radicaliteit van Bart Ehrman, maar zijn historische schets van jodendom en christendom in de eerste eeuwen gaat mank.

Hoe de Torah al dan niet nageleefd kon of moest worden, is zowel in het jodendom als in het christendom in de eerste eeuwen een voortdurend vraagstuk geweest. De antwoorden waren zeer divers. Tot eenheid kwam het bij de christenen pas toen keizer Constantijn hun geloof *de facto* staatsgodsdienst maakte en in een moeite door zijn imperiale macht daarin liet gelden. Dat markeert tevens het ontstaan van de centrale dogma's in de kerk, maar tegelijk de definitieve scheiding van de rabbijnse traditie. Ook de christelijke canon van het Nieuwe Testament kwam toen pas tot stand.

De opmerking over de doodstraf in 'de Wet van Mozes' getuigt niet van inzicht in de Joodse traditie. Al vroeg in de middeleeuwen hebben de rabbijnen de doodstraf geherinterpreteerd als een geldboete. En zulks in de tijd dat in Europese landen die doodstraf nog schering en inslag was. Lees Jonathan Sacks, *Niet in Gods naam* (2016). Ook in het jodendom geldt dat niet de letter maar de geest van de geboden de doorslag geeft. En hebben de schrijvers van het manifest geen weet van de enorme bandbreedte in Torah-uitleg van orthodox via conservatieve tot reform en zelfs seculier jodendom?

Natuurlijk heeft het christendom met recht 'belangrijke aanvullingen en correcties op het Oude Testament' toegevoegd aan de traditie, maar daarin verschilt het niet wezenlijk van het jodendom. Of het Nieuwe Testament ook gezien moet worden als 'een derde schil' om de kern van Wet en Profeten, is nog zeker geen uitgemaakte zaak. Maar dat dit 'nooit zo geweest' is, klopt gewoon niet. Dirk Monshouwer heeft in elk geval de mogelijkheid daarvan in *Markus en de Torah* (1987) toch overtuigend aangetoond.

Dat het manifest 'elke claim om "uitverkoren volk" te zijn' als 'ongeloofwaardig' afwijst, lijkt mij een theologische versimpeling van een kwalijk soort. Dat kun je alleen doen als 'uitverkoren' wordt gelijkgesteld met 'volmaakt', 'exclusief' en 'superieur'. Rabbijn Jonathan Sacks legt in *Niet in Gods naam* glashelder uit dat dat nu precies niet bedoeld wordt. Dat uitverkoren zijn 'onderlinge erkenning in de weg staat' is ook een misvatting. Niet iedereen is gelijk, niet alle katjes zijn grijs, maar daarom kun je elkaar nog wel erkennen en aanvaarden in ieders eigenheid.

Dat 'de kerk niet meer over een "oud testament" zou mogen spreken' is een onwetende opmerking. Dat is een discussie voor de inleidingscolleges Oude Testament en wie de studie iets verder heeft gebracht dan dat, weet beter.

Tot slot de stelling dat de kerk 'zich niet alleen met de joodse maar ook met andere religieuze tradities verbonden' mag weten. Als de schrijvers van het manifest de PKN vaagheid verwijten inzake haar Israëltheologie, mogen ze zichzelf hier toch wel even de oren wassen. Alsof alle religies op een hoop geveegd kunnen worden. Alsof christendom zich op eenzelfde manier verhoudt tot jodendom als tot de islam. Alsof boeddhisme zomaar te koppelen valt aan monotheïstische religies. Natuurlijk moet de PKN verbondenheid met andere religies oefenen en koesteren. Maar daarbinnen is er absoluut kwalitatief verschil.

Juist door te doen alsof jodendom een godsdienst is 'net als andere', sluipt er, hopelijk onbedoeld, ook een valse toon in het betoog: de toon van anti-judaïsme.

Toch anti-judaïsme?

Dit manifest bezondigt zich niet aan antisemitisme. Maar tussen de regels door over afwijzing van 'Israëltheologie', over aversie tegen 'verjoodsing' of over de stelling dat Jezus in plaats van de Torah is gekomen, laat zich wel degelijk anti-judaïsme lezen. Je leest er zomaar overheen als je er niet op gespist bent. Maar was dat nu net niet een kenmerk ervan, dat het zich zo steels overal in liturgie en theologie nestelt? En was dat nu niet precies de onthutsende ontdekking in de eerste fase van die gewraakte 'Israëltheologie'?

Dat anti-judaïsme bespeur je als er staat dat Israël 'net als andere staten' moet kunnen worden aangesproken. Natuurlijk is dat zo, maar anders dan bij alle andere wordt de staat Israël steevast een hogere ethische maatstaf aangelegd of is er sprake van selectieve verontwaardiging. Zijn we op dezelfde manier verontwaardigd over Syrië waar dagelijks alle grenzen van humaniteit of regels van het recht worden geschonden en waar de teller al ruimschoots de half miljoen doden is gepasseerd? Hoe hard maken we ons tegenover de Chinese bezetting en onderdrukking in Tibet? Hebben we ooit net zo dringend Rusland aangesproken op de behandeling van Joden? Of Marokko op de bezetting van Westelijke Sahara? Of Servië op de genocide in Bosnië? Of hebben we ooit dezelfde hoge norm gehanteerd voor het eigen Nederlandse optreden in Indonesië of Suriname?

In *Trouw* wilde opperrabbin Binyomin Jacobs niet inhoudelijk reageren op het manifest, maar hij waarschuwde wel dat het verschil tussen antizionisme en antisemitisme 'flinterdun' is. Precies om de reden die hier wordt geschetst. Wie te snel leest kan makkelijk met een manifest als dit aan de haal gaan. Er zou in de kerk een alarmbel moeten afgaan.

Eenzelfde patroon is te ontwaren in de manier waarop gesproken wordt over de stichting van de staat Israël in 1948. Die mag niet gezien worden in een apokalyptisch perspectief, als een voorbode van een ras naderende eindtijd. Dat is zeker waar. Zo'n geschiedopvatting is theologisch onhoudbaar en politiek potentieel levensgevaarlijk. Maar de slinkse truc die hier wordt uitgehaald – anders kan ik het niet noemen – is dat in dezelfde beweging door *elke* religieuze duiding van wat er in 1948 gebeurde ook van tafel wordt geveegd.

De theologische vraag zou moeten zijn hoe profetische woorden uit de bijbel kunnen worden verbonden met historische gebeurtenissen, zonder te vervallen in biblicisme of misbruik van die woorden voor politieke en ideologische doeleinden. De vraag naar de verletterlijking van heilige Schrift zou ik dat wil noemen.

Juist wanneer de kerk haar eigen Israëltheologie ernstig neemt kan zij niet weglopen voor deze vragen. Dat doet ze liever wel, want de antwoorden snijden in eigen vlees. Daarom is een Israëltheologie absoluut noodzakelijk. Niet alleen als een ijking voor het eigen spirituele en theologische kompas, maar ook als interne lakmoesproef tegen anti-judaïsme. Want als de Joden doelwit kunnen zijn, zijn voor je het weet ook anderen dat. Homoseksuelen, zigeuners of verstandelijk gehandicapten in het nog niet vergeten verleden, christenen in Arabische landen of moslims in de Westerse wereld vandaag de dag.

Vragen die wel hout snijden

Kan dit manifest dan gewoon bij het oud papier? Nee, want, wellicht onbedoeld, roept het document een paar vragen op die juist gesteld moeten worden wanneer de Joodse wortels van het christelijk geloof er werkelijk toe doen. Het voortgaande gesprek daarover is nu juist de kern van wat met recht Israëltheologie mag heten.

En precies om die reden moet ook dat gewraakte artikel 1,7 over 'de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël' in de kerkorde van de PKN blijven staan. Laat het alstublieft vaag blijven, want dat houdt het gesprek levend en in beweging.

Welke vragen roept het manifest op?

Allereerst de waarschuwing dat antisemitisme en filosemitisme 'uitwisselbaar' kunnen zijn. Joden omarmen uit schuldgevoel is niet nuttig en erger dan mosterd na de maaltijd. De kerk moet zich deze kritische spiegel steeds weer voor durven houden. Saul van Messel – pseudoniem van [Jaap Meijer](#) (1912-1993), de vader van Ischa Meijer, die opgroeide in de Joodse *mediene* in Winschoten – verwoordde dat snoeihard maar oprecht.

vrijmoedige dialectiek

als de gojiem vóór 1940 een klein beetje
meer van alle joden zouden hebben gehouden -
hoefden ze na de oorlog niet zoveel
van die paar overgeblevenen te houden

filosemiet

erger dan
haat die
beledigen
kan:

vriendschap
waartegen
ik mij niet
verdedigen
kan

Een tweede vraag is op welke wijze de kerk aansluit bij het leven uit de Torah. De stelling in het manifest dat 'de persoon van Jezus' de plaats van de Torah ingenomen heeft, moet verworpen worden. Bij voortdurende draagt Jezus zijn leerlingen op om zijn woorden en geboden, zijn leer, te bewaren en na te leven. De leer van Jezus is niet anders dan Torah-uitleg en Jezus voorstellen als plaatsvervanger van de Torah, is niet anders dan een verkapt vervangingstheologie. Maar het blijft wel degelijk een vraag hoe de kerk dan omgaat met de Torah. Dat is geen vraag die een

sluitend antwoord moet krijgen, maar juist een vraag die steeds opnieuw gesteld en beantwoord moet worden in een voortdurende uitlegtraditie. In feite heeft de kerk dat de eeuwen door ook gedaan.

De derde vraag die wordt opgeroepen gaat over de theologische plaats van Israël. Het manifest stelt terecht dat het Nieuwe Testament daar geen kant-en-klaar antwoord op geeft. En het is ook juist dat we Paulus overvragen door uit Romeinen 9-11 een complete theologie te construeren over 'de Joden' en 'de heidenen' van alle tijden en plaatsen. Eveneens terecht stelt het manifest dat de kerk niet aan de haal moet gaan met die 'tijdelijke verblindings' van Israël door die los te halen uit de oorspronkelijke apokalyptische context. Dus, jazeker, de liberaal christelijke conclusie klopt: 'Voor de kerk en haar theologie is dit een bijzonder lastige kwestie die om een herbezinning in niet-historische zin vraagt.' Herbezinning, niet het afschaffen van een Israëltheologie.

Des te merkwaardiger dat het manifest in een adem door het betoog vervolgens wel in historische zin trekt door meteen over te stappen naar de stichting van de staat Israël in 1948. Toch zit daar wel degelijk een 'bijzonder lastige' vraag die de kerk niet uit de weg kan gaan: hoe zit het met het Joodse zelfverstaan waarvan het bestaan van die staat een onlosmakelijk deel is, ook als Joden daar zelf nooit gaan wonen. Het is de vraag naar de relatie tussen bijbelse beloften en geboden en de concrete werkelijkheid. Ook dat is een vraag die steeds opnieuw gesteld moet worden.

Tenslotte: de opmerking dat het 'begrijpelijk en zeker niet verwerpelijk (is) dat christenen zich het Oude Testament gingen toeëigenen met eigen interpretaties' is correct. Juist daarom is een vorm van Israëltheologie belangrijk, want de kerk zal haar eigen uitleg toch moeten kunnen verdedigen. Ook die vraag moet steeds weer gesteld worden.

De kern van dit manifest lijkt mij te zitten in deze zin, bijna aan het eind van het document:

'De joodse traditie verdient dus alle eer als voedingsbodem en verstaanshorizon voor Jezus, maar dat is wat anders dan een status aparte.'

Dat klinkt wellicht redelijk als je snel leest. Maar daarin zit precies die kern van anti-judaïsme al. Want die 'joodse traditie' is hier iets van het verleden, niet echt relevant voor christenen vandaag. En het verbond van de Sinaï mag geen aparte status hebben. Hoe dat allemaal precies zit met oude en nieuwe verbonden weet ik ook niet, want dogmatiek is aan mij niet besteed, maar het unieke en bijzondere van het verbond met Israël afpellen lijkt mij een doodzonde.

In de eerste dagen nadat het manifest uitgebreid was gepresenteerd in *Trouw* bleef het nogal stil. Misschien kwam dat omdat de scriba van de PKN meteen een discussie over de kerkorde afkapte? Of was het omdat de vraag naar de Joodse wortels van het christelijk geloof de goegemeente in wezen niet interesseert? Als het dat laatste is, is dat nog veel gevaarlijker dat het manifest zelf. Er is nog veel werk te doen.

Wildervank, 18 september 2018

ds. Marien Grashoff <predikant@protestants-wildervank.nl>

Gepubliceerd onder een [Creative Commons CC BY-NC 4.0-licentie](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) – Dat betekent: vrij delen, zoals het is, maar bewerken alleen na voorafgaande toestemming van de auteur.